

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΗΣ: ΑΝ.ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΥ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ.ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Πρέπει νά τονίσουμε όκόμα μιά φορά ότι στήν πραγματεία αύτή συζητοῦνται μονάχα έκεινα τά φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς ιστορίας καί τῆς ιστορίας τῶν ίδεῶν, στά όποια συμπυκνώνονται τά είδοποιά γνωρίσματα τῆς λειτουργίας καί τοῦ χαρακτηριστικοῦ σχήματος σκέψης τῆς μετααστικῆς καί μεταφυλεύθερης μαζικῆς κοινωνίας ή δημοκρατίας. Δέν υπάρχει ἄλλη μεθοδολογική πρόσβαση γιά τή σύλληψη τοῦ χαρακτήρα μιᾶς ἐποχῆς ή ἐνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἀπό τήν ὁριοθέτησή τους ἀπέναντι σέ ἀντίστοιχα μορφώματα. Ήστόσο, ή σύλληψη τῆς ἐποχῆς καί ή ἐποχή εἶναι δύο διαφορετικά πράγματα, ητοι ή ἐποχή ως συγκεκριμένη πολυδιάστατη καί ἔτερογενής πραγματικότητα δέν συνίσταται μονάχα ἀπό φαινόμενα, στά όποια γίνονται πρόδηλα τά είδοποιά της γνωρίσματα. Τό φάσμα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στόν ἔκαστοτε δεδομένο χρόνο περιλαμβάνει ἐπί πλέον ἐπόψεις, οι διποῖες ἐν μέρει ἀνατρέχουν στό πρόσφατο ή ἀπότερο παρελθόν καί ἐν μέρει φαίνονται νά ύπερπηδοῦν τά δρια τοῦ παρόντος — καί ὅλα αύτά πάλι διαδραματίζονται στό πλαίσιο μιᾶς καθημερινότητας, ὅπου τό τετριμένο καί κοινότοπο συχνά ἐπιτίθεται καί δρᾶ μέ τίς ἀρχαὶ του μορφές. Ή συγκεκριμένη σύλληψη μιᾶς ἐποχῆς στήν πολυδιαστατικότητα καί στήν ἔτερογένειά της μιᾶς προφυλάσσει ἀπό τόν πειρασμό νά βασίσουμε τίς προγνώσεις μας γιά τό μέλλον σέ μιάν ἀφηρημένη της σύνοψη καί νά μεθοδεύσουμε τίς ἀναλύσεις μας σάν νά ήταν ποτέ δυνατή ή εύθύγραμμη προβολή μιᾶς μονοσήμαντης κατάστασης πραγμάτων. Οι γραμμικές προβολές εἶναι ἐπί πλέον ἀνεπίτρεπτες, ἐπειδή ή ἀδιόσκοπα μεταβαλλόμενη διεύθινση τῆς συνισταμένης, ή όποια προκύπτει ἀπό τή δυναμική καί συχνά ἀστάθμητη διαπάλη τῶν ιστορικά ἐνεργῶν παραγόντων, προσδίδει στήν ιστορική ἐξέλιξη τή μορφή μιᾶς τεθλασμένης, ἔτσι ωστε κάθε εύθεία γραμμή, ή όποια θά προεκτεινόταν πέρα ἀπό τό μῆκος τοῦ προσωρινά τελευταίου κλάσματος τῆς τεθλασμένης, ἀναγκαστικά θά ἐπεφτε στό κενό. Έξ ίσου εἶναι ἀνεπίτρεπτο νά ἀναστηρύξουμε ὄρισμένους χαρακτηριστικούς τρόπους σκέψης καί συμπεριφορᾶς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, πού πρόσφατα ὄνο-

μάσθηκαν «μεταμοντερνισμός», σέ όναντιστρεπτη τάση της ιστορίας, ή όποια στό έξης θά καθορίσει τήν πορεία της, ύποβιβάζοντας όλόκληρη τήν ισαμε τώρα ιστορία σέ προϊστορία. Κατάφερα, έλπιζω, νά καταδείξω τήν έσωτερη συνάφεια της μεταμοντέρνας σκέψης μέ τό ήθος και τό έθος της μαζικής δημοκρατίας: ὅμως ὀκριβῶς ή κατάδειξη της ιστορικότητας μιᾶς σκέψης μᾶς ἀπαγορεύει νά παίρνουμε στήν όνομαστική του ἀξία τόν τρόπο, μέ τόν όποιο αὐτή κατανοεῖ τόν έαυτό της, και νά συνάγουμε τήν πορεία της ιστορίας ἀπό τούς ίσχυρισμούς της γιά τήν πορεία της ιστορίας.

Πράγματι, ἔνα μεγάλο ἐμπόδιο γιά τή νηφάλια ἀποτίμηση της φυσιογνωμίας τοῦ παρόντος και τῶν προοπτικῶν τοῦ μέλλοντος ἔρχειται στό ὅτι οἱ κρατοῦσες ἀντιλήψεις γιά τή σημερινή πραγματικότητα συγχέονται μέ τά ὅσα συμβαίνουν μέσα στήν πραγματικότητα τούτη. Μέ ἄλλα λόγια: μέ ἀφετηρία τίς ἰδεολογικές ἀντιλήψεις, τίς όποιες χρειάζεται ή συγχαίρινή πραγματικότητα γιά νά λειτουργήσει ἔτσι ὅπως λειτουργεῖ, ἐπιχειρεῖται ή διάγνωση τοῦ τρόπου λειτουργίας και τῶν ἔσωτερων τάσεων της πραγματικότητας της ἴδιας. Τό γεγονός π.χ. ὅτι στήν πνευματική παραγωγή τῶν τελευταίων ἑκατό χρόνων τόν τόνο συχνά τόν ἔδωσαν «ἀπαισιόδοξα» μοτίβα, γίνεται κατανοητό ή αἰσθητό ώς ἔνδειξη ή ἀπόδειξη τοῦ ὅτι στό ἴδιο διάστημα ή ιστορία προχωροῦσε ἀπλῶς ἀπό τό κακό στό χειρότερο. "Ετσι παραγνωρίζεται ή ἀποφασιστική πολεμική διάσταση αὐτῆς της ἀπαισιόδοξίας, ή όποια δέν ὀναφερόταν σέ όποιαδήποτε «πραγματικότητα» (ἄλλωστε ή πραγματικότητα γνωρίζει μονάχα συμβάντα και ὅχι τίς ήθικά ἐμπνευσμένες ἀποτιμήσεις τους· πραγματικές εἶναι μονάχα οἱ ὑπάρξεις πού ἐπιχειροῦν τέτοιες ἀποτιμήσεις, καθώς και οἱ συνέπειες της δράσης, τήν όποια ύποκινοῦν οἱ ἀποτιμήσεις αὐτές), ἄλλα στρεφόταν ώς ἴδεα ἐναντίον ἄλλων ἴδεων, και μάλιστα ἐναντίον τῆς ἀστικῆς αἰσιοδοξίας της προόδου. Παρόμοια, ή κατάλυση τῶν ἀστικῶν ἡθικῶν και αἰσθητικῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν ὀνάγεται σέ μιά βαθειά κρίση «τῆς» κοινωνίας και «τοῦ» ἀνθρώπου, χωρίς νά λαμβάνεται ὑπ' ὅψιν ὅτι ὀκριβῶς χάρη στήν κατάλυση τούτη μπόρεσαν νά ἐπιβληθοῦν ἐκεῖνοι οἱ τρόποι σκέψης και συμπεριφορᾶς πού ἀποδείχθηκαν ἀπαραίτητοι γιά τή λειτουργία της μαζικής δημοκρατίας. "Αν ἄλλωστε παίρναμε τήν ἔννοια τῆς κρίσης στήν κυριολεξία της και ἀθροίζαμε ὅλες τίς κρίσεις, ὅσες ίσχυρίσθηκαν διάφοροι ὅτι ἔλαβαν χώρα σέ διάφορα χρονικά σημεῖα τῶν Νέων Χρόνων, τότε θά ὀναγκαζόμαστε νά συμπε-

ράνουμε ότι οι ἀνθρώπινες κοινωνίες ἀπό καιρό θά ἔπρεπε νά ἔχουν καταρρεύσει. 'Ο λόγος περί κρίσεως στήν πραγματικότητα συμπεριλαμβάνεται στούς κοινούς τόπους τοῦ τρόπου, μέ τόν ὅποιο οἱ Νέοι Χρόνοι κατανοοοῦν τόν ἑαυτό τους, ἐφ' ὅσον οἱ Νέοι Χρόνοι κήρυξαν ώς ἐσώτερο νόμο τους τήν πρόοδο καί ἐπομένως ὑποχρεώθηκαν νά ζοῦν στή σκιά τῆς πραγματικῆς ἢ ὑποτιθέμενης ἔλλειψης τῆς προόδου, δηλαδή στή σκιά τῆς κρίσης. Μέ δεδομένη τήν προσδοκία τῆς προόδου, ὅποιος συνέδεε τίς δικές του ἀξιώσεις ἰσχύος μέ τήν ἐπαγγελία τῆς προόδου ἔπρεπε νά χαρακτηρίσει τή σημερινή κατάσταση πραγμάτων ώς ἀπαράδεκτη, ἥτοι ώς κατάσταση στασιμότητας καί κρίσης, ἐνῶ συνάμα ἔπρεπε νά ἐρμηνεύσει τήν κρίση ώς ἔνδειξη τῆς ἀναγκαιότητας νά ξεπεραστεῖ ἡ τέτοια κατάσταση. 'Αντίστροφα, ὅσοι ἀντιπαρέθεται τή δική τους ἀξιώση ἰσχύος στήν ἀξιώση ἰσχύος πού πρόβαλλε στό ὄνομα τῆς προόδου ἔπρεπε νά ἴσχυρισθοῦν ὅτι τό ἐγχείρημα τῶν ἔχθρῶν τους θά κατέστρεψε δοκιμασμένους θεσμούς καί θά προκαλοῦσε ἀνησυχία ἢ ἀνασφάλεια, δηλαδή θά ἔφερνε τήν κρίση. "Οπου ἡ ἀλλαγή βρίσκεται στήν ἡμερήσια διάταξη καί ἐπιβάλλονται ἀντίστοιχες φιλοσοφίες τῆς ἱστορίας, ὅπως ἔγινε στίς κοινωνίες μας μετά τήν κατάρρευση τῆς *societas civilis*, ἔκει ἀναγκαστικά γίνεται συνεχῶς λόγος γιά κρίση, ἀδιάφορο ὃν κάποιος χαιρετίζει ἢ φοβᾶται τήν ἀλλαγή.

'Επίσης φίλοι καί ἔχθροί διαπίστωσαν, συμφωνώντας ἀρνητικά, τήν ἀποσύνθεση «τοῦ» ἀνθρώπινου προσώπου ἢ καί τήν ἔξαφάνιση «τοῦ» ἀνθρώπου· ὅτι γιά τούς μέν ἡταν ἀπελευθέρωση ἀπό τόν κούφιο καί στατικό ἀστικό ἀνθρωπισμό γιά τούς δέ σήμαινε μιάν ἀνεπανόρθωτη ἀπώλεια. Σ' αύτό τό παράδειγμα γίνεται ἴδιαίτερα αἰσθητή ἢ ἀνάγκη νά ξεχωρίζουμε τήν πραγματικότητα ἀπό τίς ἐρμηνεῖες της. Γιατί ὅταν γίνεται λόγος γιά τήν ἀποσύνθεση ἢ τήν ἔξαφάνιση τοῦ προσώπου καί τοῦ ἀνθρώπου, αύτό δέν μπορεῖ νά ἔχει νόημα πραγματικό, παρά μόνο πολεμικό. Εἶναι ὁφθαλμοφανές ὅτι καί στόν αἰώνα μας, ὅπως καί σ' ὅλους τούς προηγούμενους, ὑπάρχουν ἀνθρωποί πού διαφέρουν ώς πρός τόν χαρακτήρα καί τά ἐνδιαφέροντά τους, πού ἀναπτύσσουν δραστηριότητες στούς πιό διαφορετικούς τομεῖς κι ἔρχονται μεταξύ τους στίς πιό διαφορετικές σχέσεις καί πού, τέλος, ἔχουν αἰσθήματα καί σκέψεις καί τίς ἔχφράζουν σέ διαφορετικά ἐπίπεδα καί μέ διαφορετικά μέσα. "Οσα λέγονται γιά «μαζοποίηση» καί «έκπεσμό τοῦ πολιτισμοῦ» ἔπίσης δέν ἀντέχουν σέ κριτική, ὃν κανείς θελήσει νά τά

κατανοήσει κυριολεκτικά και συγχριτικά. Δέν μπορεῖ νά αποδειχθεῖ ότι οἱ οἱ άνθρωποι ζοῦσαν λ.χ. σέ παραδοσιοκρατικές κοινωνίες ἀνέπτυσσαν περισσότερη πρωτοτυπία και πρωτοβουλία από τούς σημερινούς ή ότι ό παπάς τοῦ χωριοῦ και τό καπηλειό συνέβαλλαν περισσότερο στόν ἐμπλούτισμό τῆς προσωπικότητας ἀπ' ὅτι σήμερα τό σχολεῖο ή ή τηλεόραση. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ή πνευματική παραγωγή τῶν τελευταίων ἔκατο χρόνων μπορεῖ από κάθε ἀποφη νά αναμετρηθεῖ μ' ἐκείνη κάθε ἄλλου αἰώνα — ἀκόμα και τά πολιτισμικά ἀπορρίμματα πού προορίζονται γιά τή μαζική κατανάλωση ἵσως ἀναλογικά νά μήν εἶναι περισσότερα σήμερα, ὃν ἀναλογισθοῦμε ότι η συγκαιρινή μας μαζική κουλτούρα ἀντικατέστησε μορφές παραδοσιακῆς και παραδοσιοκρατικῆς μαζικῆς κουλτούρας. Ἀν λοιπόν ἀφαιρέσουμε τίς πολεμικές αἰχμές, τά λεγόμενα γιά τό τέλος «τοῦ» ἀνθρώπου μποροῦν μόνο νά σημαίνουν ότι μιά ὄρισμένη εἰκόνα γιά τόν ἀνθρωπο, πού ἐπικρατοῦσε σέ ὄρισμένη ἐποχή και σέ ὄρισμένους πολιτισμικούς φορεῖς, ἔχασε τήν ἰσχύ και τήν ἐπήρειά της ή ότι ή προβληματική τοῦ ἀνθρώπου γενικά δέν βρίσκεται πιά στό ἐπίκεντρο τῆς πνευματικῆς προσοχῆς. Ἡ ἀστική εἰκόνα γιά τόν ἀνθρωπο και ὁ ἀστικός ἀνθρωποκεντρισμός μπορεῖ πράγματι νά ἔχουν πεθάνει, ὅμως αὐτό σημαίνει ἀπλῶς ότι οἱ ἔχθροί τούτων τῶν ἀντιλήψεων ἔχουν ἐπιβληθεῖ ἴδεολογικά. Ὁμως οἱ ἔχθροί τοῦτοι εἶναι κι αὐτοί ἀνθρωποι, ἐπομένως και πάλι ἀνθρωποι ἀποφασίζουν ότι ό ἀνθρωπος ώς ἐννοιολογική ή αἰσθητική κατασκευή δέν θά κυριαρχεῖ πιά στό ἴδεολογικό φάσμα. Μέ ἄλλα λόγια: ό λόγος περί τοῦ τέλους «τοῦ» ἀνθρώπου δέν μπορεῖ νά σημαίνει οὔτε τή φυσική οὔτε τήν ἱστορική ἐξάλειψη τοῦ ἀνθρώπου, παρά μόνο τήν παρακμή ἐκείνου τοῦ πολιτισμοῦ και ἐκείνης τῆς κοσμοθεωρίας πού ἔθεται στήν πρώτη σειρά τῶν προτεραιοτήτων τους ἀνθρωπολογικές σκέψεις ή ἀνθρωπιστικές μέριμνες. Τόσο αὐτός ό πολιτισμός κι αὐτή ή κοσμοθεωρία όσο και ἐκείνες, πού δέν θέλουν νά δώσουν τέτοια προνομιούχα θέση στόν λόγο περί ἀνθρώπου, φτιάχνονται ἐξ ἵσου ἀπό ἀνθρώπους, οἱ όποιοι σκέπτονται πολεμικά και διαμορφώνουν τό περιεχόμενο τῶν κοσμοθεωρητικῶν τους ἀποφάσεων μέ βάση τή συγκεκριμένη πολεμική συγκυρία. Ἡ ἀστική κοσμοθεώρηση τόνισε τόν ἀνθρωποκεντρισμό στήν πάλη της ἐναντίον τοῦ θεοκεντρισμοῦ τῆς θεολογίας, και τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ὑποχρεωτικά καταπολέμησε τόν ἀστικό ἀνθρωποκεντρισμό, ἀφοῦ τοῦτος ἐδῶ κατά μεγάλο μέρος πα-

ρέμενε προσκολλημένος στή μεταφυσική ούσιολογική σκέψη. "Ωστε δέν πεθαίνει ὁ ἄνθρωπος, παρά ὁ ἄνθρωποκεντρισμός, ὀκριβῶς ὅπως πρωτύτερα εἶχε πεθάνει ὁ θεοκεντρισμός. Τίποτε δέν δείχνει ὅτι μετά τὸν θάνατο τοῦ ἄνθρωποκεντρισμοῦ οἱ ἄνθρωποι θά συμπεριφέρονται διαφορετικά ἀπό πρίν, ὀκριβῶς ὅπως καί ἡ ἀντικατάσταση τοῦ θεοκεντρισμοῦ ἀπό τὸν ἄνθρωποκεντρισμό δέν συνεπέφερε σχετικά δραματικές ἀλλαγές — πάντως ὅχι ἀλλαγές τέτοιες, οἱ ὅποιες κατ' ἀρχὴν θά μᾶς ἐμπόδιζαν νά κατανοήσουμε γενικά τὰ κίνητρα καί τὸν τρόπο σκέψης τῶν ἄνθρωπων τοῦ παρελθόντος.

Τούτη ἡ ὄμοιότητα τῆς συμπεριφορᾶς ἔδραζεται σὲ ὄρισμένες σταθερές, ὀνάμεσα στίς ὅποιες καθοριστική εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τῆς αὐτοσυντήρησης μέσω τῆς διεύρυνσης τῆς οἰκείας ίσχύος. "Ομως οἱ σταθερές αὗτές ἐνεργοποιοῦνται μόνο μέσα σὲ συγκεκριμένες ιστορικές καταστάσεις καί μόνο σέ τέτοιες καταστάσεις ἔχουν συγκεκριμένη ὑπόσταση καί συγκεκριμένο περιεχόμενο. Τελικά, λοιπόν, τό ούσιωδες εἶναι ἡ σύλληψη αὐτῶν τῶν καταστάσεων, καί ἡ προσπάθειά μας στή μελέτη αὐτήν ἥταν ὀκριβῶς νά συλλάβουμε τή συγκεκριμένη κατάσταση μέσα στή μαζική δημοκρατία. "Αν θέλουμε νά κάμουμε λόγο γιά τό μέλλον τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τότε πρέπει πρῶτα-πρῶτα νά ὄρισουμε μέ ποιές μορφές θά ἐνεργοποιηθεῖ ἐντός της ἡ ἐπιδίωξη τῆς ίσχύος καί ἴδιαίτερα τί εἴδους πολιτική θά γενήσει. 'Η πολιτική, ὅπως ἀσκήθηκε ἵσαμε σήμερα μέσα στή μαζική δημοκρατία, συνδεόταν μέ ίδεολογίες, οἱ ὅποιες βέβαια δέν ἦσαν ὅλες τους φιλελεύθερες, ὅμως εἶχαν διαμορφωθεῖ στήν ἀστική-φιλελεύθερη ἐποχή καί σέ ἀντιπαράθεση μέ τόν φιλελευθερισμό. 'Ανάμεσα στή σημερινή μαζικοδημοκρατική πραγματικότητα καί στήν πολιτική πού ἀσκεῖται ἵσαμε σήμερα ἐντός της ὑπάρχει ἐπομένως μά ἀσυμμετρία, ἡ ὅποια καταφαίνεται στό γεγονός ὅτι τό περιεχόμενο τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν τοῦ συντηρητισμοῦ, τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τῆς δημοκρατίας ἀντιστοιχεῖ δλο καί λιγότερο σέ συγκεκριμένες πραγματικότητες. Μονάχα γύρω στό 1848 ὑπῆρξαν παράλληλα —καί ἀλληλοποιευμένη— καί τά τρία αὐτά ρεύματα ὡς λίγο-πολύ ἀπτές καί σαφεῖς ἐναλλακτικές λύσεις μέ συγκεκριμένους κοινωνικούς φορεῖς. 'Αλλά ὁ συντηρητισμός ἥταν ἥδη ἀγιάτρευτα ἔξασθενημένος καί ἀπορροφήθηκε βαθμαῖα ἀπό τόν ἀστικό (όλιγαρχικό) φιλελευθερισμό, ἐνώ συνάμα ἄρχισε ἡ δημοκρατική μεθερμηνεία τῶν φιλελευθερων ἀρχῶν, ἡ ὅποια συνόδευσε τή στροφή ἀπό τή φιλελευθερη μαζική κοινωνία στή μαζική δημοκρατία. Μετά

τόν κοινωνικό θάνατο τῆς κληρονομικῆς ἀριστοκρατίας ή ἔνοια τοῦ συντηρητισμοῦ ἐπιβίωσε βέβαια, ὅμως στό ἔξης ύπηρετοῦσε ἀπλῶς πολεμικούς σκοπούς: ἡ ἀριστερά τή χρειαζόταν γιά νά ἔξομοιώνει τόν ἀστικό φιλελευθερισμό μέ τήν «ἀντίδραση», ἐνῶ οἱ φιλελευθεροί τήν ἴδιοποιήθηκαν γιά νά θέσουν διαχωριστικά ὅρια ἀνάμεσα στήν ἀστική τοποθέτηση καί στή δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τοῦτος ἐδῶ ἔχασε πάλι τήν ἔννοιολογική του διαύγεια στόν βαθμό πού, λόγω τῆς ἀνάπτυξης τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί τῆς παράλληλης παρακμῆς τῆς ἀστικῆς τάξης καί τῆς ὀλιγαρχικῆς πολιτικῆς, ἡ μεθερμηνεία του κέρδισε ἔδαφος καί μάλιστα ἀποδείχθηκε καί πλεονεκτική στό κομματικό παιγνίδι μετά τήν καθιέρωση τοῦ γενικοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος. Τέλος, ἡ ἐπικράτηση κομμουνιστικῶν καθεστώτων κάθισ ἄλλο παρά συνεπέφερε τήν ἀποσαφήνιση τῆς ἔννοιας τοῦ σοσιαλισμοῦ, γιατί τώρα, ἐξ αἰτίας τῆς διάσπασης τῶν σοσιαλιστῶν σέ μιά μεταρρυθμιστική καί σέ μιάν ἐπαναστατική πτέρυγα, δόθηκε ἡ δυνατότητα τῆς χρήσης της κατά βούληση, ἔτσι ὥστε μποροῦσε νά σημαίνει πράγματα ἐντελῶς διαφορετικά μεταξύ τους, ἀπό τίς τάσεις πρός τό κοινωνικό κράτος στίς χῶρες τῆς Δύσης ἵσαμε τίς ἑθνικιστικές δικτατορίες στόν λεγόμενο Τρίτο Κόσμο. Μέ δεδομένη αὐτήν τήν ἀποσύνθεση τῶν πολιτικῶν ἰδεολογιῶν, οἱ ὅποιες ἀποτελοῦσαν κληρονομά τοῦ 19ου αἰ., πρέπει νά ἀναμένεται ὅτι ἡ μελλοντική πολιτική τῆς μαζικῆς δημοκρατίας θά διαμορφωθεῖ σέ νέα βάση, καί μάλιστα σέ στενή συνάφεια μέ τίς ἀνάγκες τῆς πλανητικῆς πολιτικῆς, ἡ φυσιογνωμία τῆς ὅποιας ἐπίσης μόλις τώρα ἀρχίζει νά διαγράφεται καθαρότερα. Ἡ κατάρρευση ὅσων πολιτικῶν κινημάτων ἐπικαλοῦνταν τόν μαρξισμό-λενινισμό θά ἐπιταχύνει αὐτήν τή διαδικασία, γιατί τώρα θά ἔκλείψει ἔνας σοβαρός λόγος πού προκαλοῦσε τήν πολεμική χρήση τοῦ λεξιλογίου τοῦ 19ου αἰ. καί ἐπομένως τήν παραμονή στόν ἀντίστοιχο κύκλο ἰδεῶν. Ἀπό τήν ἀποφη αὐτήν ἀποτελεῖ βέβαια ὄπτική ἀπάτη νά ἔρμηνεύουμε τήν κατάρρευση τοῦ μαρξισμοῦ ὡς νίκη τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Μᾶλλον πρέπει νά ποῦμε ὅτι μαζί μέ τόν μαρξισμό ἔξαφανίσθηκαν καί τά τελευταῖα κατάλοιπα τῆς ἀστικῆς κοσμοθεωρίας. Ἀλλωστε ὁ μαρξισμός ἦταν ἡ τελευταία μεγάλη κοσμοθεωρητική σύνθεση πού διαμορφώθηκε σέ στενή ἐπαφή μέ τήν ἀστική σκέψη καί συμμεριζόταν τίς ούσιαστικές της προϋποθέσεις: οἰκονομισμός καί ἀνθρωπισμός συμπορεύονταν καί στό δικό του πλαίσιο, καί μάλιστα συνάπτονταν μέ μιάν αἵσθηση τοῦ κόσμου προσανατολισμένη κατά

πρῶτο λόγο στόν χρόνο καί στήν ιστορία: ἐδῶ ὁ ἀνθρωποκεντρισμός ἀπηχοῦνταν στήν ἀντίληψη ὅτι ὁ ἀνθρωπος εἶναι ὁ δημιουργός τοῦ ιστορικοῦ σύμπαντος. Στόν βαθμό πού ὁ μαρξισμός ἐνστερνίσθηκε τούς μύθους τῶν Νέων Χρόνων, παρέμεινε ἐξ ἵσου μέ τήν ἀστική κοσμοθεώρηση προσκολλημένος στήν οὐσιοκρατική σκέψη· γι' αὐτό καί ἡ ἥττα του σημαίνει ὅτι τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης παραμέρισε τόν τελευταῖο του μεγάλο ἀντίπαλο. Αύτό εἶναι τό ἀληθινό νόημα τῆς μεταμοντέρνας ἔκφρασης γιά «τό τέλος τῶν μεγάλων ἀφηγήσεων».

‘Η ἀποσύνθεση τῶν πολιτικῶν ἰδεολογιῶν τοῦ 19ου καί τοῦ 20οῦ αἰ. δέν θά συνεπιφέρει τό τέλος τῶν ἀγώνων ἴσχυος ἀνάμεσα σέ κοινωνικές ὄμάδες, ἔθνη καί κράτη — αὐτό δέν θά γινόταν οὔτε καί στήν σύκρωσης ἀπίθανη περίπτωση ὅπου θά σταματοῦσαν οἱ πόλεμοι στή διοικρατική τους μορφή. Μερικοί πολιτικοί ἐπιστήμονες καί ιστορικοί δέχονται νά χρησιμοποιήσουν τόν ὄρο «έποχή τῶν ἰδεολογιῶν» μονάχα γιά τήν περίοδο πού ἀρχισε μέ τή γαλλική ‘Ἐπανάσταση, θέλοντας ἔτσι νά ὑποδηλώσουν ὅτι ἡ ἀποχώρηση αὐτῶν τῶν ἰδεολογιῶν ἀπό τήν ιστορική σκηνή θά προκαλέσει μιά διαρκή ἡ καί προϊούσα ἐξασθενιση τῶν φανατισμῶν καί τῶν ἀντιθέσεων· τό «τέλος τῶν ἰδεολογιῶν» θά ἔφερνε ἔτσι ἀναγκαστικά τό «τέλος τῆς ιστορίας». ’Εδῶ θά πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ διάσπαση τοῦ ἰδεολογικοῦ χώρου σέ ἀντιμαχόμενες κοσμοθεωρίες διόλου δέν ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ὄρο γιά τή γένεση καί διεξαγωγή συγκρούσεων μέγιστης ἔντασης. ’Ο ἰδεολογικός διαφορισμός, ὁ ὅποιος συνοδεύει τόν διαφορισμό τοῦ κοινωνικοῦ σώματος σέ ἔχθρικές ὄμάδες ἡ παρατάξεις, μπορεῖ νά συντελεσθεῖ μέσα στό πλαίσιο μᾶς καί μόνης κοσμοθεωρίας πού κατ’ ἀρχήν γίνεται ἀποδεκτή ἀπό ὅλες τίς πλευρές· στήν περίπτωση αὐτήν, ἡ κάθε ὄμάδα ἡ παράταξη δέν ἐπικαλεῖται τή δική της αὐτοτελή κοσμοθεωρία, ἀλλά τήν ἔρμηνεία πού δίνει ἡ ἴδια στή γενικά ἀποδεκτή. Σύμφωνα μ’ αὐτό τό πρότυπο διεξάγονταν ἄλλωστε οἱ κοινωνικοί ἀγῶνες πρίν ἀπό τήν «έποχή τῶν ἰδεολογιῶν», δηλαδή κατά τούς μακρούς αἰῶνες τῆς *societas civilis*. “Ομως ἀκόμα καί μιά ὅλοκληρωτική ἐξαφάνιση τῶν ἰδεολογιῶν σέ ὅλες τους τίς μορφές δέν μπορεῖ νά σημαίνει αὐτόματα ὅτι μαζί τους θά ἐξαφανισθοῦν καί οἱ συγκρούσεις. Γιατί εἶναι βέβαια δυνατές συγκρούσεις σέ καθαρά ὑπαρξιακή βάση χωρίς κανένα ἰδεολογικό ψιμύθιο, κι αὐτές ἵσως νά ἥσουν ἀκόμα πιό τραχειές καί ἀμείλικτες ἀπ’ ὅσες ἔχουν ἰδεολογικά κίνητρα· τό «τέλος τῶν ἰδεολογιῶν» θά είχε

τότε ώς συνέπεια δχι τό «τέλος τῆς ἱστορίας» πρός τήν κατεύθυνση ένός όκτινοβόλου μεταϊστορικοῦ μέλλοντος, ἀλλά τήν ἐπιστροφή τῆς ἱστορίας στό πρωτόγονο στάδιο τῆς στοιχειωσῆς ὑπαρξιωσῆς ὀντιπαράθεσης. Γιά νά είμαστε ὀκριβέστεροι, πρέπει νά προσθέσουμε δτι ὁ λόγος περί τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας δέν ἔμφανίσθηκε στίς τελευταῖς δεκατίες ἐπειδή τό ζήτημα τέθηκε ἔμπραγματα, ἀλλά ἐπειδή γιά τούς λόγους πού ἔξηγήσαμε στά προηγούμενα οι νοητικές κατηγορίες, οι ὅποιες ἐπικρατοῦν στή μαζική δημοκρατία, προσανατολίζονται πρός τόν χῶρο καί δχι πιά πρός τόν χρόνο. "Ομως ὁ ἀνιστορικός τρόπος σκέψης θά μποροῦσε νά συνεπιφέρει τό τέλος τῆς ἱστορίας μονάχα ὃν ἡ ἱστορία συνέπιπτε μέ τή σκέψη. 'Αλλά τά πράγματα είναι ὀκριβῶς ὀντίστροφα: οι ἀνιστορικοί τρόποι σκέψης ἔχουν ἔξ ἴσου ὅσο καί οι ἱστοριστικοί ἱστορικές ρίζες καί ἱστορικές συνέπειες.

"Αν δχι λόγος περί τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας ἔχει κάποιο πραγματικό νόημα, τότε πρέπει νά ἐννοηθεῖ ώς νέα ἔκδοση τῆς φιλελεύθερης προσδοκίας τοῦ 19ου αι. δτι τό ἔμπόριο θά ὑποκαταστήσει τόν πόλεμο καί θά ἐγκαινιάσει μιά δραστήρια βέβαια, ἀλλά είρηνως ἐποχή. 'Εδῶ φυσικά τίθεται τό ἐρώτημα γιατί νά πετύχει ὁ μάνατζερ ἐκεῖνο πού δέν κατόρθωσε ὁ ἀστός. Πάντως ἡ μακρά καί σχετικά είρηνως ὀνοδική ἔξελιξη τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἔμπορίου στόν 19ο αι. δημιούργησε ἔνα δυναμικό πολιτικῶν συγκρούσεων ἡ τουλάχιστον —ὅν δέν θέλουμε νά δεχθοῦμε αύτήν τήν αἰτιώδη ἔρμηνεία— δέν μπόρεσε νά ἔμποδίσει τή δημιουργία του. Συχνά λέγεται δτι ἡ ἀπασχόληση μέ τήν τεχνολογία καί τήν οίκονομία κάνει τή σκέψη πραγματιστική καί ἀποτρέπει ἀπό τή χρήση μή πραγματιστικῶν ἡ καταστροφικῶν μεθόδων καί μέσων. Τοῦτο είναι ὀμφίβολο καθ' αὐτό, δμως καί ὃν ὄκόμα τό δεχθοῦμε παραμένει γεγονός δτι, δπως γνωρίζουμε, ὄκόμα καί ἡ τεχνολογικά ἔξελιγμένη μαζική δημοκρατία μπορεῖ νά λειτουργήσει μονάχα ὃν ἡ τεχνική ὄρθιολογικότητα συνδεθεῖ στό πλαίσιό της μέ ούσιωδῶς διαφορετικούς τρόπους σκέψης καί συμπεριφορᾶς, οι δποιοι συχνά στρέφονται ἐνάντια στόν «έργαλειωκό» Λόγο. 'Η ἐσωτερική τούτη ὀντίφαση ἀποτελεῖ μιά πιθανή ἔστια ὀναταραχῶν, μποροῦμε δμως νά φαντασθοῦμε καί ὄλη μιά πιθανότητα: ἡ τεχνολογία καί ἡ συναφής ὀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, οι δποιες ὄκόμα σήμερα ἀπασχολοῦν τόσο ἔντονα τά πνεύματα λόγω τῆς ἱστορικῆς τους καινοφάνειας, θά μποροῦσαν μιά μέρα ἐν μέρει νά ἀδρανήσουν καί ἐν μέρει νά γίνουν τόσο αύτονόητο θεμέλιο ἡ συστατικό τῆς κοινωνικῆς ζωῆς,

ώστε νά έπηρεάζουν τή νοοτροπία και τή ζωή τῶν ἀτόμων τόσο λίγο ὅσσο λ.χ. και τό κλίμα. Μέ δεδομένο ἔνα πολύ ύψηλό ἐπίπεδο παραγωγικότητας, ή τεχνική ὄρθιολογικότητα θά γινόταν ύπόθεση μιᾶς μειοψηφίας, τῆς ὅποιας ή λειτουργία μέσα στήν κοινωνία θά ήταν ἀνάλογη μέ εἶνη τῶν σημερινῶν ἀγροτῶν πού φέρνουν περίσσεια ἀγαθῶν στήν ἀγορά χωρίς κατά τά δὲλλα νά ἀσκοῦν σημαντική κοινωνική ἐπιρροή. Σέ μιά τέτοια περίπτωση, ή ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ τεχνική ὄρθιολογικότητα και σέ ἡδονιστική ή ἀνορθιολογιστική τοποθέτηση ἀπέναντι στήν ζωή θά ἔχανε τήν δξύτητά της ή και τή σημασία της, και οι συγχρούσεις θά διεξάγονταν σέ βάση ἐντελῶς διαφορετική. Αύτο δέν σημαίνει ὅτι συγχρούσεις, και μάλιστα δξεῖς, δέν εἶναι δυνατές ή πιθανές ὅσσο ἐπικρατοῦν ἡδονιστικές στάσεις. Μᾶς φαίνεται βέβαια ὅτι ἀνθρωποι μέ ἡδονιστική τοποθέτηση ρέπουν λιγότερο πρός τίς συγχρούσεις, δὲλλα στήν πράξη δέν ὑπάρχει καμμιά ἀναγκαία συνάφεια ἀνάμεσα σέ ὅτι συνεπάγεται λογικά μιά τοποθέτηση και σέ ὅτι κάνουν οι ἐκπρόσωποι της: δὲλλωστε ἀπό καθαρά λογική ἀποψη θά ήταν ἀπρόσβλητος και ὁ ἰσχυρισμός ὅτι οι ἀσκητικοί ἀνθρωποι δέν προκαλοῦν ἔριδες, ἐφ' ὅσον χρειάζονται λιγότερα ἀγαθά ἀπό τούς δὲλλους κι ἐπομένως ή πλεονεξία τους εἶναι μικρότερη.

Τό «τέλος τῶν ἴδεολογιῶν» δέν εἶναι και γιά ἔναν ὀκόμη λόγο σέ θέση νά ἐγκαθιδρύσει τήν αἰώνια εἰρήνη ἐπί γῆς. Ἡ ἔλευσή του προφτεύθηκε ή διαπιστώθηκε σέ συνάφεια μέ τήν ἐπίκληση ὄρισμένων ἴδεωδῶν και ἀξιῶν, δηλαδή ὄρισμένων ἴδεολογημάτων, τά ὅποια ἀπό τήν πλευρά τους χρειάζονται συγκεκριμένη ἐρμηνεία και γι' αὐτό μέσα σέ δεδομένες συνθῆκες μποροῦν ν' ἀποτελέσουν μῆλο τῆς ἔριδος. Τό τί σημαίνει Λόγος, συναίνεση ή δικαιοσύνη πρέπει κάθε φορά νά ὀρίζεται δεσμευτικά και νά φορτίζεται μέ συγκεκριμένο περιεχόμενο ἀπό μέρους μιᾶς ἀρχῆς ή μιᾶς βαθμίδας δικαιοδοσίας. Ἡ σοβαρότητα τῆς κατάστασης θά καθορίσει ὃν ὁ ἀγώνας γύρω ἀπό τέτοιες ἔννοιες θά εἶναι ἐντονότερος ἀπό τόν ἀγώνα γύρω ἀπό τίς προηγούμενες ἴδεολογίες. Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα θά μποροῦσαν νά γίνουν ύπόθεση ἐκρηκτική, ὃν π.χ. κάτω ἀπό δύσκολες οἰκολογικές συνθῆκες ἐμπεριεῖχαν και τό δικαίωμα γιά ἀέρα και γιά νερό. Δέν μποροῦμε νά ύπολογίζουμε μέ σιγουριά ὅτι ὁ πλουραλισμός, ὁ ὅποιος σήμερα ὀκόμα θεωρεῖται ως γενική πανάκεια, θά ἀπολύνει ή θά κρατάει σέ «λογικά» ὄρια τέτοιες ἀντιθέσεις. Πλουραλισμός, δηλαδή πολλότητα και ποικιλία, ύπάρχει μόνον ἐκεῖ ὅπου ύπάρχει και χῶρος γιά πολλούς και

πολλά, γι' αύτό και ή έλλειψη τέτοιου χώρου σύναρχαστικά θά επηρεάσει άρνητικά ή θά καταργήσει τόν πλουραλισμό ως άρχη και ως πράξη. "Αλλωστε ό πλουραλισμός τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἔξυπνο λουθεῖ πάντοτε νά ἔχει πολεμική λειτουργία, δηλαδή στρέφεται ἐνάντια σέ δ, τι ό μεταμοντερνισμός ὀνομάζει ὅλοκληρωτισμό τοῦ Λόγου. Στόν βαθμό πού αύτός ξεθωριάζει και ξεχνιέται, θά πάψει και ό πλουραλισμός νά γίνεται αἰσθητός ως ἀγαθό καθ' αύτό και νά ἐπιδιώκεται συνειδητά — ας μήν ξεχνοῦμε ότι ὑπῆρξαν και πολύ μακρές περίοδοι στήν *Ιστορία*, όπου τόν θεωροῦσαν ως κάτι κακό. Τό ίδιο ισχύει γιάς ὅλες τίς ἀξίες και ὅλα τά ίδεατά μέσα, ὅσα ἐπιστρατεύθηκαν γιά νά καταλυθεῖ ή ἀστική σύνθεση. Μόνο νά εύκαστουμε μποροῦμε τό τί θ' ἀπογίνουν όταν θά ἔχουν πιά ἐκπληρώσει τήν πολεμική τους ἀποστολή και δέν θά διαθέτουν πιά ἐναν ἀπτό ἔχθρο ως λόγο ὑπαρξης. 'Αναλογίες ἀπό τό παρελθόν δείχνουν πάντως ότι καμμιά ἔνοια δέν μπορεῖ νά σταθεῖ γιά πολύν καιρό διν δέν ἔχει ἀπέναντί της τήν ἀντίθετή της ἔνοια. 'Η μελλοντική κοινωνία και ιστορική ἔξέλιξη δέν εἶναι λοιπόν καθόλου ὑποχρεωμένη νά κατευθυνθεῖ σύμφωνα μέ τίς ἔνοιες και τίς ἀξίες πού ἐπικρατοῦν σήμερα. Οι ἔνοιες και οι ἀξίες δέν συνιστοῦν κατευθυντήριες γραμμές, πού δείχνουν στά ὅσα συμβαίνουν ποιόν δρόμο πρέπει νά πάρουν, παρά συναρτήσεις και λειτουργίες τῶν ὅσων συμβαίνουν, μέσα σέ ὅλες τους τίς μεταπτώσεις και τίς ταλαντεύσεις. Καί δέν ὑπάρχει λόγος γιά νά ὑποθέσουμε πώς ό, τι ισχυεῖς ισάμε τώρα ως πρός αύτό δέν θά ισχύει και στό μέλλον.

**Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ. ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΤΕΡΝΑ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΑ ΕΠΟΧΗ ΚΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙ-
ΣΜΟ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΝΔΥΛΗ
ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Γ. ΛΕΟ-
ΝΤΑΚΙΑΝΑΚΟΣ & ΥΙΟΙ Ο.Ε., ΟΛΥΜΠΟΥ 25 ΧΑΛΑΝΔΡΙ, ΤΥΠΩ-
ΘΗΚΕ ΣΤΟ ΛΙΘΟΓΡΑΦΕΙΟ ΑΦΟΙ ΧΡΥΣΟΧΟΥ, ΣΤΥΜΦΑΛΙΑΣ 8
ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ
ΚΑΙ Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1991 ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΚΔΟ-
ΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ. ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
NTINTA ZAXΟΥ**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΗΣ: ΑΝ.ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΥ

Ε.Γ.Δ πζκ.τ.π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

‘Η πρόσφατη διεθνής συζήτηση γιά τό «μοντέρνο» και τό «μεταμοντέρνο» έγινε σέ βάση αισθητική ή φιλοσοφική χωρίς νά έξιχνιασθούν οί κοινωνικές προϋποθέσεις και άντιστοιχίες τών δρων αύτῶν. Τούτο τό βιβλίο έρευνα τήν έξέλιξη τών δυτικῶν κοινωνιῶν στά τελευταῖα ἑκατόν πενήντα χρόνια και δείχνει πῶς ή κατάρρευση τοῦ ἀστικοῦ τρόπου σκέψης και ζωῆς συμπορεύθηκε μέ τή διαμόρφωση τών «μεταμοντέρνων» ίδεολογημάτων και στάσεων. Η ἀνάλυση κινεῖται σέ πολλαπλᾶ ἐπίπεδα: θραύσιζει τόσο τίς πολιτικές ἀλλαγές πού συντελέσθηκαν κατά τή μετάβαση ἀπό τόν κλασσικό φιλελευθερισμό στή μαζική δημοκρατία, θσο και τίς ἀλλαγές πού ἐπέφεραν στήν κοινωνική και προσωπική ζωή ή σύγχρονη τεχνολογία, ο σύγχρονος καταμερισμός τῆς ἔργασίας και τά κινήματα τῆς νεολαίας. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στίς κοσμοθεωρητικές μετατοπίσεις, οί όποιες ἐντοπίζονται μέ δομικές ὀνταλμάσεις τῆς νεότερης λογοτεχνίας, τέχνης, φιλοσοφίας και ἐπιστήμης. Μιά εἰσαγωγή γραμμένη εἰδικά γιά τήν ἐλληνική ἔκδοση έξετάζει τήν ύφη και τήν τύχη τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ στή χώρα μας.

ISBN 960-310-150-8

ΕΓΔ ΠΕΚΠ
ΙΟΑΝΝΙΝΑ 2008